

C. Areálové aspekty slavistiky v první polovině 20. století, Slované a střední Evropa

Proč je areálové studium tak silně spjato se slovanským areálem? Odpověď třeba hledat opět v dějinách slavistiky a v politickém dění 20. století. Areálové přístupy souvisely v moderní době především s utvářením větších geopolitických celků, jimiž byly např. Evropa nebo střední Evropa, Skandinávie, západní Evropa či Balkán, v světovém měřítku ovšem areály rozlehlejší. Když pomíneme Římskou říši, resp. Svatou říši římskou národa německého, můžeme konstatovat, že počátky moderního evropského areálu jsou spojeny s napoleonskými válkami a Goethovou *Italskou cestou* (*Italienische Reise*, 1816, vydal ji 30 let po cestě uskutečněné v roce 1786), s Napoleonovou politikou nové Římské říše, jež měla sjednotit Evropu, později s politikou protinapoleonské Svaté aliance.

Mezníkem je až kniha Friedricha Naumanna *Střední Evropa* (*Mitteleuropa*, 1915) a postupná ideologizace pojmu „střední Evropa“ a posléze i „Ostmitteleuropa“. Souběžně s tím vzniká v témže roce z podnětu T. G. Masaryka projekt School of Slavonic Studies jako součást Londýnské univerzity, původně soubor lektorátů financovaný soukromými osobami, např. Robertem Williamem Setonem-Watsonem (1879–1951, přízvisko Scotus Viator, tedy Skot Poutník), ale i britskou tajnou službou jako projev anticipace rozpadu Rakouska-Uherska a vzniku nástupnických, převážně slovanských států. Pod mírně modifikovaným názvem je tato „škola“ dodnes součástí Londýnské univerzity a sehrála důležitou úlohu i za druhé světové a studené války.

Právě studená válka přináší především americkou koncepci, která již systémově pracuje s pojmem „area studies“, tedy komplexní teritoriální studium nepřítelů, v té době zejména Rusko a SSSR, ale i jeho satelitů. Lze v této souvislosti jako příklad uvést práci otce Madelaine Albrightové (roz. Marie Jana Korbelová, z pražské židovské rodiny, nar. 1937, pokřtěna jako katolička na Smíchově, diplom získala na Institute of Russian Studies Columbijské univerzity v USA) Josefa Korbela (pův. Körbela, 1909–1977) a jeho žačku Condoleeazu Riceovou (nar. 1954), v letech 2005–2009 ministryni zahraničních věcí USA, absolventku katolické univerzity Notre Dame; Ph.D. získala v Denveru, kde ji učil právě J. Korbel a kde napsala i svou diplomovou práci, mj. o československé armádě (viz odkazy http://www.du.edu/korbel/news/2012/04/condoleeaz_rice_visit.html; <http://customwritingservices.org/blog/condoleeaza-rice-phd-thesis.html>). Lze říci, že celá americká politická garnitura minimálně od 80. let minulého století byla spjata s areálovými studii období studené války. Někdy se proto areálová studia pokládají za

něco nepěkného či účelově politického: takto mě kdysi oslovil kolega z jedné cizí země a myslel to jako výtku, že kopírujeme americká areálová studia právě tohoto období. Předchozí doklady však ukázaly, že jde jen o úzkou aplikaci vycházející z širší základy. Nicméně i *area studies* v americkém pojetí studené války jsou dosud živé jako studium zemí nepřátel, dnes ovšem především jiných. Ale i toto aplikované a účelové pojetí bylo zaměřeno širše: pramenem informací o zemi nepřítel nebyl jen současný stav politiky, ekonomiky, vojenství, ale i diachronie, tedy historie, kultura, literatura, mentalita, takže na vojenských akademiích vznikaly i práce o ruské literární klasice. V každém případě poměrně jednoznačná orientace na Rusko, resp. SSSR byla pro toto pojetí areálových studií obecně a v anglosaském světě zvláště (USA, Velká Británie) příznačná.

Doba po roce 1989 ve střední a východní Evropě mimořádně přeje sociálním vědám, zvláště sociologii, politologii, žurnalistice a masmediálním studiím, jejichž předmět a metodologie se spíše hledají a závratně rychle vyvíjejí; naopak dosti stranou zůstávají tzv. klasické humanitní disciplíny, které svůj předmět definovaly již dávno a dnes se ocitají spíše pod tlakem nových skutečností, vlastního dynamického vývoje a zmíněných konjunkturálních disciplín a jejich metodologií. Specifické místo zaujímají mezi nimi filologické vědy. Zdálo by se, že jde o obory známé a dnes již nezajímavé, ztotožňované často s praktickou výukou cizích jazyků, se správností používání mateřského jazyka a s memorováním literárních přehledů. Tento názor někdy i mediálně vyslovovaný je však od počátku chybný. Jazyk a literatura, jimiž se jazykověda a literární věda tvořící dříve tzv. filologickou jednotu zabývají, byly a jsou vždy lakmusovým papírkem společenských procesů: jsou jednak jejich nástrojem a prostředkem, jednak zřetelnou reflexí; v jejich zrcadle se společenské procesy jeví jako obnažené, uvolněné, nahé mnohem více než po úspěšné práci investigativního žurnalisty, neboť jazyk a jeho produkty – ovšem kromě chování, jednání a mimoverbálních aktivit (gestikulace, pohyby obličeje, očí apod.) – jsou hlavním nástrojem politiky a společenských postojů.

V této souvislosti jsou jazyk a literatura také prostředkem studia areálu, tedy v podstatě prostorových procesů integrace a globalizace. Ukazuje se – a právě jazyk a jeho produkty to prozrazují nejbezprostředněji – že proces scelování neprobíhá zdaleka jednosměrně, že akce budí reakci a že se sdružování a prostupování vyznačuje také jinými, často protikladnými paradigmaty, které lze označit jako dezintegraci, nekomunikaci, odcizení, disperzi a míjení. Když pomíneme náznaky jevů, jež se objevují od počátku 90. let 20. století a k nimž patří konec bipolárního světa, vznik americké monopolarity doprovázené plejádou drobnějších multipolarit, v některých koncepcích i tzv. konec dějin, prohloubený rozpor Sever – Jih a tzv. střet civilizací výrazně naznačený vzestupem terorismu a vrcholící v jistém smyslu 11. září 2001, je zřejmé, že dominantním evrop-

ským problémem je drobná, složitá, často rozporuplná historie, multietnicita a multikulturnost kontinentu a civilizační a kulturní paměť. Pluralita, historická zvrásněnost a mnohvrstevnatost starého světadílu do značné míry také predestinuje postupy scelování. Jinak řečeno: technokratické a inženýrské grify politologů, kteří se snaží – poněkud aritmeticky a geometricky – zkoumat politické systémy a dokonce přímočaře aplikovat některé zkušenosti odjinud na evropské poměry (např. kanadské zkušenosti s národnostními menšinami) – mohou mít úspěch v čisté teorii a zpočátku možná i v institucionálně a mocensky řízené praxi, ale dlouhodobě vytvářejí nové problémy a nové konflikty. Situace je zpočátku klidná, posléze však historicky formované spory začínají vzlínat k povrchu, násilím potlačované jevy se opět s plnou silou, často i větší než kdy předtím, znovu objeví. Příklad „The way to hell is paved with good intentions“ by mělo být častěji bráno za svědka různých procesů minulého i počátku tohoto století. Nelze popírat význam násilí v dějinách, jež zanechává trvalé stopy v společenské realitě a hlavně v společenském vědomí (revoluce a jejich důsledky, změny v průmyslu, dopravě a zemědělství, politické struktury, války aj.), ale většinou nevedly k trvalejším posunům: civilizačně archetypální paradigmatata mají neobyčejnou životnost, skrývají se často za novými fasádami a pak přes ně zpětně pronikají, neboť jsou spojena až s biologickými zkušenostmi; stačí se podívat, co se stalo se socialismem 19. století v sovětském Rusku, které integrovalo nacionalismus a tradice autokracie (ovšem v různých údobích vývoje).

Při jakémkoli scelování, při jakýchkoli integračních procesech v Evropě je nezbytné především zohlednění její multinacionální struktury. S tzv. národnostní otázkou si dosud nevěděl rady žádný společenský systém, neboť ta je spojena s biogenetickou podstatou člověka a nejvíce spojuje lidstvo s přírodou a jejími zákonitostmi. Milióny let vývoje někdy i kataklyzmatického, a tudíž přerývaného, vytvářely vzorce chování a jednání, které nelze nerespektovat (nedůvěra mezi etniky vycházející z odlišností jazykových, kulturních, civilizačních, projevy nepřátelství, pud kmenové sebezáchovy, genocidní jednání apod.); některé politické systémy těchto vzorců využívaly a zneužívaly (nacionalismus), jiné se je snažily potlačovat, ale posléze kapitulovaly, braly je jako „černou skříňku“, tabuizovaly je nebo se je snažily využít v boji o ovládnutí světa (komunistické hnutí, průmyslově vojenský komplex, boj proti kolonialismu, karta tzv. třetího světa). Taktika zamlčování a tabuizování, případně užívání eufemismů se v Evropě ukazuje jako neplodná: zatímco v USA mohla násilná antisegregační politika vést k dobově přijatelným výsledkům, v Evropě je to – vzhledem k dějinným peripetiím – mnohem složitější.

Vedle snahy o scelování vznikají i nová dělení: tradiční jsou dichotomie Západ – Východ a Sever – Jih. Přitom však každý myslí těmito pojmy něco jiného. Kulturně patří české země již přijetím latinského ritu k Západu, ale dlouhodobě stojí spíše na křižovat-

ce, neboť velká část Moravy patří geologicky, přírodně, civilizačně a kulturně spíše k mediteránnímu okruhu, zatímco západní Morava a celé Čechy k prostoru euroatlantickému, západoevropskému. Například pro Francouze jsme ovšem zjevně na Východě; jinak řečeno: Aš patří k Východu, zatímco Helsinky a Istanbul k Západu – to je ovšem dělení zjevně politické a dnes již neodpovídající skutečnosti, žel stále přežívající. Přitom např. Ukrajinci a Bělorusové se vůbec necítí být součástí Východu nebo se označují za střední Evropu – Východem tu myslí Rusko a ještě spíše Asii. Kdo není v EU, jako by nepatří do Evropy. Jsou to sice známé synekdochické vzorce, ale mají značnou výpovědní hodnotu: ukazují především na to, co by lidé chtěli mít a jak na věci nahlížejí. Názory tzv. řadového občana EU jsou tu mnohem průkaznější než diplomatická stanoviska politiků a vlád. Historicky je zřejmé, že celá Evropa patří k mediteránnímu civilizačnímu okruhu, který má svůj původ ve východním Středomoří, tedy spíše v západní Asii, ale nelze také popírat další štěpení, například arabskou invazi, církevní schizma z roku 1054, mongolský vpád apod. Tyto integračně dezintegrační tendence zvrásňovaly tělo Evropy a projevují se svými důsledky dodnes.

V hledání integračních jader bylo učiněno několik pokusů, které v podstatě vycházely z odkrývání starých spojitostí a jejich restitucí a restaurací. Jedním z těchto jader je již zmíněný pojem střední Evropy. Podstatnou část střední Evropy tvoří povodí Dunaje, o němž tak poutavě píše italský germanista Claudio Magris v předvečer „velkého třesku“ na konci 80. let 20. století. Dunaj spojoval Němce, západní Slované, Maďary, jižní Slované a dotýkal se teritoria východních Slovanů, překračoval geografické meze střední Evropy a spojoval ji s Balkánem a mediteránní oblastí. Současně však podstatná část střední Evropy netíhla k Dunaji, ale k baltskému a severomořskému úmoří, takže samo srdce Evropy je z tohoto hlediska rozpolceno Českomoravskou vysočinou na dvě kulturní oblasti (srovnej český a moravský folklór, zejména lidovou píseň), nemluvě pak o severní Moravě a celém Slezsku (v nynější České republice i Polsku). Dělení kulturních oblastí podle úmoří a povodí je smysluplné a hovoří o něm i zastánci tzv. euroasijské transzitivní ráz stredo-evropského regionu se dobře reflektuje i ve váhání velkomoravského panovníka, který si vybral k christianizační misi evropský jih, tedy povodí Dunaje. Střední Evropa je tedy napínána do několika stran etnicky, kulturně, geograficky, nábožensky, současně však sama představuje centrismus zejména ve vztahu k východním Slovanům. Běloruský humanistický vědec a literát Francisk Skaryna (asi 1490 – asi 1551), který se narodil v Polocku a zemřel možná přímo v Praze, studoval v Krakově, Padově a v Praze, kde působil jako botanik královské zahrady od 30. let 16. století a kde vydal svůj běloruský překlad bible. „Ruska trijca“ (Šaškevyč, Holovackyj, Vahylevyč), kroužek ukrajinských haličských spisovatelů a kulturních činitelů, působil na území Rakouska

a měl své základny ve Vídni a Budíně, kde také vydával své spisy, tiskl však také v Praze v Časopise Českého muzea. Podstatná část ukrajinské a běloruské literatury byla roztržena mezi ukrajinská (Kyjev, Charkov, Poltava), ruská (Petrohrad, Moskva) a středoevropská (Budapešť, Vídeň, Krakov, Praha) centra – totéž platí o jižních Slovanech tendujících k Vídni a k Praze.

K otázce středoevropského centrismu, resp. samotného pojmu „*Mittleuropa*“, se v poslední době vyjádřil nestor světové literární vědy, bývalý Pražan René Wellek (1903–1995). V prvním z trojice rozhovorů, které vedl s Peterem Demetzem na stránkách ročenky *Cross Currents*, se vyjadřuje o tomto pojmu dosti skepticky v tom smyslu, že je sám o sobě podezřelý, neboť jej vymyslel Friedrich Naumann za války v roce 1915. Byl – alespoň podle Welleka – součástí tehdejší německé válečné propagandy a směřoval k vytvoření středoevropské monarchie, která by byla rozsáhlejší, než je Prusko. Sama koncepce je podle něho dosti vágní, neboť nejsou jasné hranice tohoto pojmu, který spíše jen vyjadřuje nostalgickou náladu. Poté, co vypráví o svém otci, který se jako rakouský úředník odstěhoval z Vídně do Prahy, aby s nadšením podporoval novou Československou republiku, odpovídá na tutéž otázku znovu. Peter Demetz se k ní poněkud provokativně vrací, když na Wellkově vlastním životě (české a německé školy, Vídeň, Praha, protichůdná proudění mezi východem a západem, severem a jihem) ukazuje, jak je *mitteleuropäisch*. Wellek přiznává, že je Středoevropanem s vyhraněným vztahem k češtině, němčině a angličtině, ale současně uvádí, že stará *Mittleuropa*, jaká existovala za Rakouska, již není možná i v důsledku sovětské invaze počínaje rokem 1944 (rozhovor byl pořízen před kolosálními změnami v tomto prostoru na sklonku roku 1989). Oba účastníci diskuse vyjadřují ve vztahu ke středoevropanství skepsi. Wellek v závěru tvrdí, že mezi Lublaní, Prahou, Terstem, Budapeští a Vídni není příliš komunikace; současně však je toho názoru, že tato místa spojuje jejich postoj k Západu. Mezi slovan-skými literaturami, např. v období realismu, nejsou nijak mimořádné vzájemné vztahy: podobnosti jsou tu proto, že na ně působily stejné západní literatury. Wellek tu poněkud opomněl nepopiratelné a v mnohém zcela dominantní působení ruského realismu (ten ovšem také čerpal ze západoevropských literatur) – v přejímání jeho podnětů se slovan-ská inspirace spojovala se sociálními aspekty a poetikou.

Fenomén středoevropanství je tak několikanásobně rozlomen a tvoří složitou, přerušovanou síť; jednak není přísně homogenním celkem, není ani celkem původním: vzniká teprve postupně, složitým proplétáním a sžíváním různých kultur. Je to současně celek geograficky a geopoliticky proměnlivý: nelze označit ani přibližně jeho hranice – patří k němu severní Itálie, Benátsko, Lombardie s Milánem, Transylvánie nebo snad i Valašsko, Sasko, Bavorsko nebo i Prusko, Bělorusko a Ukrajina nebo jen části jejich území

politicky kdysi přiřčené k Rakousku, je ještě Podkarpatská Rus a Bukovina střední Evropa? Je to celek s proměnlivými a pohyblivými hranicemi geografickými i kulturními, současně však scelovaný kulturními centry, jako jsou Vídeň, Budapešť, Praha, Krakov, eventuálně Drážďany a Lipsko. Okrajové, periferní části regionu byly tu a onde „dovlékány“ pod křídla jiných regionů.

Charakteristická rozvrstvenost a rozlomenost středoevropanství často přinášela nejrůznější axiologizaci z pozice svých autonomních a podřízených částí, tj. většinou národních literatur, které si tento centrismus utilitárně redukovaly – zejména v existenciálních, osudových momentech vývoje – na otázku dějinné volby kulturní orientace. V českém prostředí byla složitost středoevropského centrismu v důsledku historicko-geografických determinant zjednodušována na problematiku česko-německého poměru. Právě zmíněný René Wellek již v polovině 20. let soudil, že pro vývoj těchto vztahů není rozhodující dichotomie „velké“ či „malé“ literatury a národa, ale kulturní úroveň recipujícího prostředí, náš postoj, domácí živá tradice schopná pozitivně transformovat nejrůznější dobové podněty.

Na středoevropanství lze prezentovat vícestupňovitost kulturních fenoménů, jejich rozporný charakter. Středoevropanství je definováno proti západoevropanství, resp. němečtví, avšak také proti jihu a východu: současně však všechny tyto prvky v sobě nutně obsahuje. Sám se tedy skládá z toho, co jako celek neguje, proti čemu vytváří svá centra. Definuje se strukturně přesouváním důrazu na jednotlivé komponenty celku: tu postaví do svého popředí element slovanský proti silícímu pangermanismu, tu se dovolá svého středoevropanství, němečtví, pražského němečtví a židovství proti silícímu tlaku slovanského východu, ukazuje, že je sice také slovanský, ale současně nikoli jen slovanský, a když je i slovanský, tedy západoslovanský. Toto přesouvání, neustálé vnitřní přestavování fenoménu středoevropanství je jeho dezintegrujícím, slabým místem. Tato labilita, která působí rozkladně, je však současně jeho stabilitou: to, co není pevné a pevně stanovené, co nemá pevného tvaru teritoriálního, etnického, ideologického, co je pohyblivé a vágní, lze také těžko zcela a beze stopy zničit. Jednotlivé komponenty středoevropského centrismu totiž nestojí proti sobě jako alternativní paralely: divergentně působí proti sobě, ale nejsou s to definitivně potlačit jedna druhou. Nehledě na rozpad Rakouska-Uherska, podunajské monarchie, o níž tak vzletně píše C. Magris, nehledě na vznik nástupnických států, mezi nimiž bylo i Československo, fenomén středoevropského centrismu nepřestával fungovat jako jazýček na vahách. Nebylo možné zcela potlačit fenomén Rakouska-Uherska, který byl – byť nepodařeným, násilným a zdeformovaným – pokusem o konstituování labilně stabilního, rovnovážného stavu středoevropského centrismu. Klasickým příkladem je tu kulturní a literární fenomén středoevropského

biedermeieru, který jako literární směr, resp. proud, obecně souvisel s problematikou přechodných epoch a který mimo své původní jihoněmecké zázemí se modifikoval v alternativní stylovou tendenci.

Pevnost, stabilita a převádění střeoevropanství na jedno centrum vedly k neklidu v struktuře rakousko-uherského státu, mez lability a zásahy zvenčí překročily únosnou bilanci tohoto celku. Ať tak či onak – svědčí střeoevropanství spíše vágní, „přesýpavý“ tvar než pevné meze státu, byť polynacionálního a federativního. Dokladem toho je i specifický způsob, jakým střeoevropský literární prostor přispívá k diskutabilnosti pojmu „národní literatura“; literární dějiny zde totiž reflektují převažující existenci dostatečně jednotných celků, které jsou autonomními literaturami se všemi plnoprávními atributy, nikoli však literaturami národními. Lze tu poukázat na specifický rys etnické a kulturní, tudíž i jazykové a literární heterogenity, která i v západoslovanském literárním prostoru vedla ke vzniku tzv. národnostních menšinových literatur psaných v slovanském, resp. střeoevropském kontextu spisovnými mikrojazyky. Jde tu o jakousi regionální podobu či spisovnou variantu slovanských literárních jazyků, přičemž takto vytvářená národnostní literatura má dvou či trojkontextový charakter, neboť vedle svého vztahu k ostatním menšinovým literaturám či své východiskové mateřské literatuře (její existence však není podmínkou) se stává integrální součástí národní (celostátní) literatury, jejímž prostřednictvím stejně jako její většinové složky vstupuje do složité sítě meziliterárních vztahů a souvislostí. Je zřejmé, že tato situace souvisí s obrozením tzv. malých „historických“ národů, které jen málokdy vytvořily unifikovaný stát s homogenním etnickým složením a kulturou.

Fenomén střední Evropy se tak po všech historických peripetiích jeví spíše jako duchovní než jako reálný geopolitický prostor, ohnisko směřování různých kultur a národů, jako v jistém smyslu integrační jádro tvořící důležitý mezistupeň v překonávání různých štěpení a k cestě k složitému tvaru současné Evropy.

Jinou možností je využívat nekontroverzně existujících spojení, která vznikala – ať objektivně nebo subjektivně – v evropském prostoru: jednou z nich je entita slovanských národů a kultur.

S pojmem slovanství vstupujeme na neklidnou, nejistou půdu, kde se doporučuje pohybovat se s lupou a lékárnickými vahami, jinak se můžeme dopustit nepřesností a nevyhneme se ani myšlenkovým a koncepčním zkratům. K pochopení takového vícevrstevnatého jevu, jakým je tzv. slovanství, nutno však využít i diachronního přístupu a podívat se na problém paradigmaticky, tedy na jeho časové ose, ale i syntagmaticky a kontextově, tedy v širších horizontálních souvislostech. Především nutno rozlišovat slovanství, tj. amorfní plazmu všeho, co vykazuje zájem, afinitu, příchylnost k proble-

matice Slovanů s eventuálním přesahem k obrysům jakési ideologie, a slavofilství, tj. vyhraněnou, emotivně zabarvenou lásku ke všemu slovanskému, dále slavjanofilství, tedy ruskou variantu slovanské ideje, za níž již prosvítají obrysy ruské dominance, slovanskou vzájemnost, tj. koncepci vzájemné podpory slovanských národů, která nemusí být zaměřena proti někomu jinému, a panslavismus jako pojetí skutečné nebo potenciální slovanské jednoty, jazykové, literární, kulturní a kulturně politické stavěné často proti ideologii pangermánství. Nutno konstatovat, že idea slovanství vzniká za silného německého vlivu (Herder) často jako zrcadlový obraz pangermánství, jako idea zvláště živá v podunajském prostoru, kde se střetaly zájmy řady národních společenství. Podívejme se, jak etnicky a národně psychologicky charakterizuje Slovanů na počátku své dosud nepřekonané studie *Slovesnost Slovanů* (1928) zakladatel brněnské literárněvědné slavistiky Frank Wollman (1888–1969; právě tato práce vychází roku 2003 v německém překladu v nakladatelství Peter Lang s názvem *Die Literatur der Slawen*¹¹): „Srovná-li se s charakteristikou Slovanů ze zprávy Prokopiovy Tacitova charakteristika Germánů, zvláště poslušnost k jedinému králi, ctnosti společného soužití, dostává se tím pravděpodobně u starých Slovanů povahová základna individualistická a u starých Germánů celkem kolektivistická. Toto kolektivum jeví se Slovanům cizí, jak snad dosvědčuje jazykozpytná sounáležitost gotského thiuda ve významu lid, něm. deutsch, praslov. *tjudь (štužď), českého cizí, pol. cudzy, slov. tuj, srbochorv. tudj, rusk. čужoj, bulh. чужд atd. Tato osudná a osudová povaha je tedy dána skutečností; sotva by bylo možno vyložití ji jen zpomalením vývoje, zaostalostí, stejně jako ekonomicky, historicky, biologicky, geograficky atd.; z povahy celkem neměnné tak, jako jsou v říši ostatního tvorstva zvířata samotářská a stádní – plyne delší trvání velkorodiny, rodů, plyne neschopnost zakládati státy, tedy vyšší civilizační celky, v nichž zaniká jednotlivec a rod v kolektivu, představovaném např. knězem (tj. knížetem, z něm. kuning) a králem (ze jména Karla Velikého).“ (Wollman, *Slovesnost Slovanů*, Praha 1928, s. 5–6). Pro toho, kdo si Slovanů představuje v onom pojetí ruského kolektivismu a protiindividualismu, je to pojetí jistě překvapivé, paradoxní, i když jen zdánlivě; je však zjevně logické a historicky oprávněné.

Na počátku byl zájem o Slovanů vzbuzený osvícenskou vědou a pak katalyzovaný romantismem a nacionalismy 19. století. Právě Frank Wollman v polemice s některými polskými slavisty poukazoval na to, že u kolébky ideje slovanské vzájemnosti a panslavi-

11 Frank Wollman: *Die Literatur der Slawen*. Herausgegeben von Reinhard Ibler und Ivo Pospíšil. Aus dem Tschechischen übertragen von Kristina Kallert. Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen. Herausgegeben von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler, Bd. 7. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2003.

smu nestáli obrozenští Češi či Slováci (Jan Kollár), ale Poláci; je zřejmé, že idea mezislovanské podpory visela v první polovině 19. století ve vzduchu a byla nahlas vyslovována reprezentanty různých slovanských národů. Vznikala jako všechna národně obrodná hnutí (německo-germánské, resp. později třeba keltské – Celtic Revival) jako reakce na jednosměrný politický a kulturní tlak, který vyvolává protitlak.

Je zřejmé, že například Češi hráli v 19. století často slovanskou nebo všeslovansky zbarvenou ruskou kartou a že to byl postup v podstatě pragmatický (kritický vztah k Rusku měli Češi od časů Havlíčkových Obrazů z Rus; v tom důsledně pokračoval i T. G. Masaryk; současně těchto myšlenek využívali jako protestu proti Vídni, nehledě na známé deziluze: viz českou pouť do Moskvy právě v roce vyhlášeného dualismu 1867). Český filozof, estetik, a rusista Zdeněk Mathauser mluví o bytostné české potřebě přesahu: slovanství chápe jako projev této potřeby, stejně jako přesah česko-slovenský: v pozadí stojí česká snaha zastřít vlastní nerozlehlost příslušností k většímu celku. Snad se i nově utvářené české evropanství pohybuje v tomto řečišti (dokladem mohou být české reflexe jednotné Evropy za posledních 10 let).

Ve 20. století mělo slovanství a jeho všeliké, již zmíněné odrůdy složité osudy. Na jedné straně se jako vyústění úspěšné slovanské politiky chápal vznik nástupnických států po roce 1918 (Československo, Polsko, Jugoslávie). Současně se utvářela představa Československa jako přirozeného centra demokratického Slovanstva, zejména v souvislosti Masarykovou tzv. Ruskou akcí, tj. finanční a institucionální podporou východoslovanské emigrace. V této atmosféře také vzniká Slovanský ústav jako zařízení ministerstva národní osvěty, ale také ministerstva zahraničních věcí. Československo mělo podporovat demokratické ruské emigranty, kteří po pádu bolševismu převezmou v Rusku moc – to by také zřetelně posílilo úlohu Československa ve světě. Slovanství bylo tehdy chápáno jako všeobecné úsilí k zviditelnění a etablování nového státního útvaru na Západě i na Východě (Masarykova aktivita v USA, Velké Británii, Benešova a Štefánikova ve Francii a Itálii, zmíněná Ruská akce, Masarykovy kontakty s demokratickými Rakušany, Němci, s ruskou emigrací apod.) – ze zbytků tohoto olbrímího úsilí těží dnešní Česká republika v jistém smyslu dodnes. To se změnilo se stabilizací sovětské moci, se vznikem SSSR, jeho světovým uznáním a se světovou hospodářskou krizí – vše vrcholí navázáním diplomatických styků Československa a SSSR, spojeneckou smlouvou a pražskými oslavami 100. výročí smrti A. S. Puškina, které již do značné míry probíhaly v režii Moskvy. Tato linie pak pokračuje za války a po ní, neboť také Stalin hrál slovanskou kartou (činnost Zdeňka Nejedlého v Moskvě), a stala se módou, jinak řečeno všeobecně závazným diskursem (E. Beneš).

Po roce 1948 se situace prudce mění: slovanství je nastaveno svou odvrácenou stranou, je znovu chápáno jako konzervativní, reakční, pravicové: to se promítlo do osudů

Slovanského ústavu zrušeného již Němci roku 1942 a znovu rozptýleného v 60. letech pod tlakem aktuální tzv. novodobé historie socialistických zemí. Je tedy fenomén slovanství jako politický koncept, ale vůbec bádání o Slovanech, tedy slavistika v širokém slova smyslu, jakýmsi horkým bramborem, který se na politické šachovnici ocitá tam i onde, je využíván, zatracován a znovu obnovován.

Slovanství bylo u nás vždy silné a různě se projevovalo: ovšem především jako rusofilství (zakládání Ruských kroužků – například v Brně byl představitelem takového kroužku Leoš Janáček – to mělo svou souvislost v ruských látkách jeho tvorby – ale Ruské kroužky pracovaly na počátku 20. století v podstatě v každém větším českém městě – po válce zájem o Rusko zesílil vlivem legionářů, zejména po jejich návratu v letech 1920–1921). Bezprostředně po roce 1945 i po roce 1948, kdy se motiv slovanství z tehdejší politiky totalitního a posléze autoritářského státu vytrácel, byla slovanská idea všeobecně chápána ještě spíše pozitivně, i když s výrazně slábnoucím nadšením; tato tendence vrcholila v 60. letech. Je v zásadě nesprávné, když se někdy zdůrazňuje, že antisověťismus, negace všeho ruského a tzv. sovětského jako primitivního a tím nediferencovaně i všeho tzv. slovanského (a je to v jistém smyslu pochopitelné jako reakce na oficiální politiku) nastal až po 21. srpnu 1968: všechno to žilo v české společnosti již dávno a navazovalo na četné kritické výhrady vůči Rusku a na špatné zkušenosti s velkoruským nacionalismem, šovinismem a mesianismem. Tyto rysy byly právem i neprávem ztotožňovány s komunistickým režimem v SSSR. Nutno si uvědomit, že ani česká společnost nebyla nikdy totálně slavofilská: tyto protislovanské proudy se znovu dostaly na povrch později v jiných souvislostech. Jinak řečeno: nic nelze zcela potlačit, pouze odsunout do nižších vrstev, které jsou hůře vidět; odtud však mohou znovu v příhodných konstelacích vystupovat jako spodní proud, který se však může stát nakonec i proudem dominantním.

Vývojovým paradoxem je fakt, že marxismus v podání Marxe a Engelse i ruský bolševismus směřovaly zcela zjevně proti slovanským tendencím (proti slavjanofilství, velkoruskému šovinismu; nikoli nadarmo hovořili nacionalisté o židobolševismu). Známé jsou Marxovy negativní postoje k rekonstituování slovanských národů a slovanskému národnímu obrození, známé jsou Leninovy věty o amerikanizaci Ruska. Ruští sociální demokraté obou frakcí (bolševiků i menševiků) byli pokračovateli ruského západnictví, tedy evropské linie ruského myšlení, která stála proti slavjanofilství (většina členů bolševického ústředního výboru, byli, jak známo, ruští Židé, kteří prožili valnou část života ve střední a západní Evropě). Právě Frank Wollman (1888–1969) ve své poslední knize *Slavismy a antislavismy za jara národů* (Wollman, 1968) vydané jakoby symbolicky roku 1968, prokázal, že idea slovanství byla pro Marxe nepřijatelná. F. Wollman věnoval de facto celý svůj život vědeckému bádání o vnitřních spojitostech duchovních produktů

Slovanů a ukázal na jejich vnitřní sepětí, ať již objektivní, nebo subjektivní povahy: slovanské literatury pojímal v kulturně morfologických blocích (*Slovesnost Slovanů*, 1928). Nicméně 20. století – nehledě na uvedené využívání či zneužívání tzv. slovanské myšlenky či ideje slovanské vzájemnosti – odhalilo spíše krizi pojmu; i slovanská vzájemnost bývá někdy ztotožňována s panrusismem a panslavismem a vzbuzuje obavy.

Pokud jde o fenomén slovanství obecně, doporučoval bych přísně historický pohled, který umožní pochopit funkce tohoto jevu v žhavé současnosti, lépe a jasněji porozumět potencialitě jevu a různým jeho polohám. V současné době bývá tzv. slovanství, panslavismus aj. vtahovány do určitých geopolitických her a strategií, jejichž cílem je zaměření na fenomén Ruska a Balkánu. Ponechejme Balkán stranou, neboť jde o záležitost složitou, která svými kořeny sahá hluboko do minulosti a souvisí s ruskou, prusko-německou a britskou politikou a jejími důsledky. Jedna koncepce chce Rusko z Evropy eliminovat, postavit proti němu nový sanitární kordon a postupně z Ruska územně „ukusovat“ (což se zdůvodňuje historicky). Druhou tendencí – podle našeho názoru zdravější a perspektivnější – je vtáhnout Rusko více do Evropy, a tím pacifikovat jeho agresivní síly. Ani u nás v tom však není jednota: často se setkáváme s výroky o Slovanech jako o verbeži Evropy, o nutnosti vytlačit Rusko na okraj evropského dění, neboť prý jde o asijskou zemi (na to Rusko reagovalo sblížením s Čínou a Japonskem). V tomto smyslu jsou i podivení světově proslulého česko-francouzského romanopisce Milana Kundery z faktu, že ve francouzské encyklopedii našel Husa vedle Ivana Hrozného, zcela zbytečná: pro svět jsou Češi i Rusové Slované a samo srovnání obou mužů (neboť Ivan Hrozný nebyl na svou dobu a své prostředí ignorant a je – stejně jako Jan Hus – součástí národní literatury) není nijak nepochopitelné.

Rusko je Evropou i ve smyslu civilizačním a nikdy nepřestalo být jedním z rozhodujících faktorů evropské politiky, zejména od bitvy u Poltavy (1709) a zejména napoleonských válek (jeho úloha v letech 1812–1814 a 1941–1945 by si zasluhovala samostatného srovnávacího pojednání z dnešního pohledu). Nehledě na tuto digresi nelze však pojmy „slovanství“ nebo „slovanská vzájemnost“, dokonce ani „panslavismus“ ztotožňovat s Ruskem, jeho agresivní politikou a jeho pozdním slavjanofilstvím nebo ruským mesianismem, i když s tím vším souvisejí: v tomto propletení a paradoxnosti je právě veškerá složitost a veškerý půvab tzv. slovanství.

Základním problémem chybného přístupu k nuancím integrace je převaha synchronie, v jejímž znamení probíhalo v podstatě celé 20. století. Je to do značné míry zásluha lingvistiky a českého meziválečného strukturalismu, zvláště Pražského lingvistického kroužku, s jeho pojmy struktura a funkce; v literární vědě se prosazovala přísná depsychologizace, obecně pak synchronie, jejíž hegemonii narušovala jen někdy historičtější

pojímaná komparatistika. Restituce významu diachronních sond ukázaly již dříve výzkumy literárněhistorických epoch, v nichž se nacházely spojitosti mezi jednotlivými poetickými systémy (baroko – futurismus, sentimentalismus – postmoderna). Podobně je třeba pohlížet i na politická období, např. i na dobu tzv. socialismu (také s lidskou tváří nebo reálného): studovat toto důležité a relativně dlouhé období konkrétně historicky, časově i prostorově – a vyhýbat se nevědeckým žurnalistickým frázím, které lze sice chápat jako nutná zkratkovitá vyjádření, ale nikoli jako nástroje skutečného poznání. Nyní je třeba postupovat jemněji, diferencovat mezi jednotlivými zeměmi a obdobími, jinak totiž nelze zjistit, proč je tak silná nostalgie po těchto časech a proč se to výrazně projevuje i ve volebních výsledcích; zde nám „banánové“ a „cestovní“ argumenty příliš nepomohou, je nutné blíže pohlédnout nejen na epochu 1917–1991 (jinde 1945–1948–1989), ale také přesně a sine ira et studio i na to, co se dělo po roce 1989 a proč se to dělo právě tak. Bez diachronie se tu ovšem neobejdeme. Stejně jako si lidé v 70. a 80. letech 20. století představovali, jak budou někdy svobodně analyzovat období 50. a 60. let, musí si nyní klást úkoly a směřovat k projektu, který by studoval období 70. a 80. let 20. stol. jako nutný předstupeň toho, co se stalo po roce 1989.

Tzv. národní karta je důkazem „návratu historie“, reálné možnosti prožívat podobné nebo blízké věci; to znovu potvrzuje historicky složitou strukturu dnešní Evropy a její dynamické resentimenty. V tomto prostoru – byť se zde opakují určité modely – není nikdy nic definitivní, i to nejnemožnější je znovu možné, i to nejabsurdnější není dost absurdní, aby nemohlo být znovu reálné.

Evropská integrace postupně se rýsující v jiných podmínkách již desetiletí se urychlila za expandující globalizace, která po pádu železné opony znovu obrátila pozornost k uspokojování osobních potřeb, k všemocné mediální kultuře a novým technologiím – lidský život se radikálně mění, prohlubují se propasti mezi bohatými a chudými, starými a mladými, mezi pohlavími. Paradoxně se jako nutné přemostění objevuje skrytý a nikým nezdůrazňovaný ideál průměrnosti a úporné pracovitosti stavěné na odiv. Ideálem již není disident či zdatný finančník, ale loajální úředník s „čistým“ životopisem, tedy s nevýraznou minulostí, která se každému líbí, nebo – přesněji řečeno – která nechává všechny lhostejnými a nebudí rozporné reakce. To ovšem souvisí s krizovými jevy parlamentní demokracie, v níž roste frustrace ze stále menší možnosti ovlivňovat veřejné dění, což může vést až bojkotu politiky vůbec.

V procesu scelování se začíná znovu objevovat zcela netechnologické a nekonzumní téma lidského štěstí a smyslu života: zdá se však, že na to stávající instituce, tj. stát, politické strany, církve, ba ani občanská společnost nejsou připraveny, neboť se také ony ocitly v tlaku globalizovaného světa směřujícího spíše k uniformitě než k individuali-

tě a budování nové osobnosti 21. století, jsou až příliš zaujaty konzumními starostmi. Na jedné straně velké posuny, technologické převraty a masová hnutí, na straně druhé uzavírání individua či diskurzivních entit do sebe, jejich disperze, izolovanost: podle našeho soudu tu byla přetata důležitá tepna spojující osobní, jedinečné a obecné. Jedno totiž sankcionovalo druhé, jedno dodávalo sílu druhému, jedincova intimita potřebuje celostní potvrzení, makropohyby musí být dotvrzeny v společenské mikrostruktuře: zprofanovaný výrok o rodině jako základu státu se tu najednou jeví jako vážné a varovné podobenství.

Evropská dimenze, evropská integrace a hledání evropské identity se v průběhu vývoje ocitlo v nepochybně rozsáhlejším integračním procesu – v tzv. globalizaci, která nemá primárně evropský rozměr a vychází z jiných, byť blízkých civilizačních zkušeností. Evropská integrace se tak nevyhnutelně stává součástí těchto technologických makropohybů, v nichž se však může ztratit nebo alespoň výrazně oslabit evropské specifikum. Jedním z důležitých protitahů, v němž může Evropa výrazně uplatnit své specifikum, je kultura, umění, nejbezprostředněji však to umění, které zachází se slovem jako nástrojem komunikace – literatura.

Vracíme se tak znovu na počátek: jazyk a literatura jsou nejen pramenem informací o společenských pohybech, nejsou jen prostředníkem těchto pohybů, ale mohou být také jednou z podstatných sil v těchto procesech scelování právě tím, že se v nich jako v kapce vody zračí rozpornost tohoto procesu, že mohou ve své velmi specifické, citlivé struktuře uchovat archetypální vrstvy a tím kultivovat tyto v podstatě velmi hrubé a technologické procesy, uchovávat paměť a prezentovat různé škály hodnot, které předvádějí pluralitu lidského myšlení a nabízejí různé alternativy – včerejší i dnešní – tváří v tvář dominanci určitých sil a procesů. Nazval bych tyto slovesné a obecně umělecké a kulturní vrstvy jakousi pojistkou proti hrozícímu napětí a eventuálním společenským a civilizačním kataklyzmatům, které s sebou zásadní restrukturační obvykle nesou. Tyto vrstvy se však nemohou udržet samy o sobě, musí být společensky sankcionovány, musí být samy pěstovány ve smyslu poskytnutí nezbytných prostředků, prostoru a času. Kultura – stejně jako příroda – je v jistém smyslu bezbranná: není však něčím, co stojí mimo nás a musí být pěstováno a podporováno, neboť je přímo naší součástí: příroda je celek, jehož jsme součástí, kultura není podle mého soudu nepřitelem přírody (J. Šmajš), je spíše její intelektuální alternativou: jestliže přírodu vytvořil Bůh, pak kulturou člověk s Bohem soupeří nebo ho napodobuje v tom, co umí a v čem může zprostředkovat dění v jiných světech (vytváří pomocí techné kosmologické obrazy zakódované v jeho psyché – tak lze syntetizovat i kosmologické a kosmogonické, technologické a psychologické kořeny estetiky v mediteránním okruhu). Přírodu a kulturu lze takto chápat nikoli

kontradiktoricky, ale spíše komplementárně: v přírodě jsou zakotveny jevy, které kulturu motivicky a ideově zásobují, v kultuře jsou archetypy, které modelují náš postoj k přírodě. Podobně by jistě bylo možné modelovat vztahy ke globalizačním procesům a učinit je součástí celkového pohybu, antagonismus dominantních sil našeho věku překonávat „orchestrací“ ve velkých, diachronně strukturovaných a navzájem souvisejících celcích, tedy – jak již bylo jinde naznačeno – v rovině paradigmatické a syntagmatické, vertikální i horizontální.